

ĐỒ GỐM ÓC EO

I VÕ VĂN LẠC

Email: vovanlac@tdtu.edu.vn
Trường Đại học Tôn Đức Thắng

OC EO POTTERY

TÓM TẮT

Bài báo tập trung phân tích các sản phẩm gốm được tìm thấy ở Óc Eo giai đoạn Phù Nam, từ thế kỷ 1-7 tại vùng Đồng bằng sông Cửu Long. Trong đó, tập trung phân tích kiểu dáng của các loại Nồi, Bình gốm có vòi và không có vòi, Chóe, Cà ràng, phù điêu, tượng, mảnh gốm và đặc biệt là hoa văn trên gốm. Qua đó, cho thấy tư duy sáng tạo cũng như trình độ kỹ thuật chế tác gốm một cách phong phú và đa dạng. Phản ánh được quá trình tiếp biến văn minh của văn hóa Óc Eo gắn liền với quá trình nhu nhập và ảnh hưởng văn hóa Ấn Độ và Đông Nam Á. Trong đó, yếu tố bản địa đã tạo nên những sản phẩm có giá trị ứng dụng và thẩm mỹ, góp phần phong phú đời sống của cư dân Phù Nam.

Từ khóa: Đồ gốm, Óc eo, Phù Nam

ABSTRACT

The article focuses on analyzing the ceramic products found in Oc Eo in Phu Nam period from the 1st -7th century in the Mekong Delta. In particular, the article analyzes the designs of ceramic pots and jars with and without spout, big jars, krans, reliefs, statues, ceramic pieces and especially patterns on pottery. Thereby, it shows the creative thinking as well as the rich and diversified technical level of ceramic creation. It reflects the process of civilization acculturation of Oc Eo culture associated with the process of import and influence of culture of India and Southeast Asia. In which, indigenous factor helps create products with practical and aesthetic value, contributing to the abundant life of Phu Nam residents.

Keywords: Pottery, Oc Eo, Phu Nam

Đặt vấn đề

Xã hội Phù Nam đã đạt đến trình độ thẩm mỹ cao. Họ đã biết tô điểm cho cuộc sống bằng những trang sức, vật dụng trang trí và yếu tố kỹ hóa trong chế tác. Trong đó, những vật dụng trao đổi cuộc sống hằng ngày như xiết, con dấu, dụng cụ sinh hoạt, lao động sản xuất,... đã phản ánh kỹ năng khéo léo trong tư duy tạo hình và trang trí. Với kiểu dáng phong phú, họa tiết kỳ hà, hình học phản ánh tư duy thẩm mỹ của cư dân Phù Nam đã đạt đến một sự tinh tế, có tính khái quát cao. Ngoài việc tạo tác các vật phẩm trang trí trong cuộc sống, người dân Phù Nam biết thông qua nghệ thuật tạo hình để khắc họa hình ảnh các vị thần gắn liền với những chất liệu quý hiếm như: vàng, đá quý... Chính những quan niệm như vậy, người dân Phù Nam có thể giới tâm linh, tín ngưỡng rất rõ ràng, họ tin vào các vị thần, tin vào sự sống sau cái chết. Cho nên, nghệ thuật trở thành những tác phẩm có giá trị được người Phù Nam biểu hiện rất rõ nét.

Phù Nam tồn tại từ thế kỷ 1-7 sau cao nguyên, trải qua 13 đời vua, trong đó có 3 nhà vua đến từ Ấn Độ. Lãnh thổ của Phù Nam rộng lớn, bao trùm lên toàn bộ khu vực từ Việt Nam đến Myanmar, điều đó đã cho

thấy sự hùng mạnh trong tổ chức và xây dựng Nhà nước. Ngoài việc ảnh hưởng văn minh, tôn giáo của Ấn Độ, người Phù Nam đã thể hiện sự khéo léo trong các nghề thủ công như: chạm khắc tượng, trang sức và các nghề thủ công. Trong đó, kỹ thuật làm gốm đã trở thành một nghề tương đối phổ biến giai đoạn Óc Eo - Phù Nam.

1. Tạo dáng trang trí trên đồ gốm

Văn hóa Óc eo đã để lại cho dân tộc một di sản gốm khá phong phú và đa dạng. Họ đã biết tạo ra kỹ thuật hình thành nên xương gốm cứng và chắc. Phản ánh tư duy thẩm mỹ và đôi bàn tay khéo léo của của người Phù Nam.

Về kỹ thuật: Gốm Óc Eo tồn tại song song giữa gốm thô và dòng gốm men mịn. Chất liệu gốm thô, xương gốm dày pha nhiều bã thực vật. Xương gốm mịn có màu đen. Miệng gốm thường thô và dày hơn phần thân, các dạng nổi có đáy tròn, bình, vò ảm có thiết kế thêm phần chân đế, vòi, quay núm... Việc chế tác tạo trên cơ sở của bàn xoay và nặn bằng bàn tay [Tổng Trung Tín 2004, tr. 206]. Bên cạnh đó, một số nhà nghiên cứu cho rằng, chất liệu để làm nên gốm Óc eo

ARTS

được chế tác từ loại đất sét trong vùng và những chất liệu có nguồn gốc phù sa (với yếu tố vi lượng kẽm 0,01%, photpho 0,1%), về cơ bản là gốm thô cứng, độ nung cao (trung bình tới 500-600 0C do khoáng caolimit bị hủy gần hết) nên chất lượng tốt, rắn chắc không thua gì gốm Đông Sơn và hơn nhiều với gốm Sa Huỳnh và tất cả các loại hình.” [Phạm Đức Mạnh, 2004 tr.100]. Gốm Óc Eo thường có màu đỏ, nâu hồng, xám đen.

Hình 1: Nồi,
Ký hiệu BTĐT.CV.782,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 2: Nồi,
Ký hiệu BTĐT.CV.44,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Đây là loại gốm được nung ngoài trời, tùy theo vật dụng người nghệ nhân gốm thêm bột, pha trộn các thành phần bên trong để tạo ra xương gốm và màu sắc khác nhau, ví dụ như những đồ gốm gia dụng họ dùng đất sét khá thuần, lọc kỹ, tạo dáng bằng bàn xoay, xương gốm chắc và mịn, màu gốm thường có màu trắng ngà, hồng nhạt và nâu nhạt. Còn những loại gốm thường được sử dụng nấu nướng hằng ngày thì họ pha trộn nhiều cát thô và tạo ra màu xám.

2. Các kiểu dáng và họa tiết trong gốm gia dụng

Qua khảo sát thực tế tại bảo tàng lịch sử, các hiện vật đang trưng bày về gốm cho thấy, phần đông gốm đã có mặt hầu hết trong sinh hoạt đời sống của người dân Phù Nam. Trong đó, gốm gia dụng chú trọng tạo ra các kiểu dáng phong phú và đa dạng như Nồi, Bình, Lọ...

Nồi: đây là một loại gốm gia dụng nó có vai trò thiết yếu trong sinh hoạt đời sống. Qua một số hiện vật tìm thấy được, phần lớn được thiết kế cân đối hài hòa có miệng rộng, xương gốm mỏng, thể hiện công năng bên trong lớn, tạo được khả năng chứa đựng thực phẩm nhiều, tiện dụng. Thông qua hiện vật mã số BTĐT.CV.782 [H. 1], và bình BTĐT.CV.44 [H. 2].

Hình 3: Nồi,
Ký hiệu Lưu trữ tại
Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 4: Nồi,
Ký hiệu Lưu trữ tại
Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Loại nồi phổ biến được tìm thấy trong các di tích tại An Giang còn có loại kiểu dáng thô, tìm được tạo dáng cân đối, xương gốm tương đối dày, về tính thẩm mỹ thì thua loại nồi được tìm thấy ở khu vực tỉnh Đồng Tháp. Và có thể đây là loại nồi dùng để phục vụ cho việc chế tác và nấu kim loại [H. 3], [H. 4]. Bên cạnh đó, các nhà khảo cổ còn tìm thấy loại nồi còn có ba chân, đây có lẽ là quá trình cải tiến trong thiết kế nhằm tạo sự thuận lợi trong sử dụng. Nồi có chân được thiết kế thành gốm mỏng, miệng rộng và tạo gờ trang trí tương đối hợp lý, phần thân gốm phình rộng tạo khoảng trống bên trong rộng, giải quyết được về công năng sử dụng. Đây có thể loại nồi mà người dân thường sử dụng di chuyển trên thuyền nên việc thiết kế thêm phần thân để tạo sự vững chắc khi di chuyển. Tất cả các loại nồi thường có màu xám.

Bình gốm có vôi và không có vôi: đây là một loại hiện vật được tìm thấy rất nhiều khắp đồng bằng sông Cửu Long, với nhiều kiểu dáng phong phú và các tạo hình tương đối thẩm mỹ. Có thể nói đây là loại sản phẩm gốm giai đoạn Phù Nam - Óc eo đạt được sự chuẩn mực và tinh tế trong chế tác kiểu dáng bề mặt.

Hình 5: Vòi,
Ký hiệu BTĐT.PD.05
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 6: Bình gốm có vôi,
Ký hiệu
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Bình gốm có vôi: đây là loại bình gốm được chế tác với thành gốm rất mỏng, kiểu dáng rất đẹp, bao gồm phần miệng bình thon, nhỏ, leo ra, phần cổ bình nhỏ, phần thân bình phình lớn, bình có thiết kế có đế.

Thông qua bình có vôi, ký hiệu BTĐT.PD.05 [H. 5], cho chúng ta thấy cách tạo hình và xử lý không gian trống bên trong đã được công năng sử dụng có tính thẩm mỹ cao. Phần vòi bình phù hợp với tỉ lệ chung với chiều cao thân bình. Các nhà khảo cổ học và phát hiện trong các di tích và tìm thấy hàng loạt vòi bình [H. 6] có các kiểu dáng và lối tạo hình khác nhau, điều đó cho thấy, các nghệ nhân gốm Óc eo đã rất chú ý đến việc thiết kế, tạo dáng để tạo ra các hình thức khác nhau, giúp cho sự phong phú thẩm mỹ của các loại bình, đáp ứng nhu cầu thẩm mỹ của người dân.

Bình gốm không có vôi: đây là loại bình có nhiều kiểu dáng, độ dày, mỏng khác nhau. Các nhà khảo cổ học tìm thấy rất nhiều thể loại, điều này chính tỏ người dân Phù Nam đã dùng loại bình không có vôi này trong đời sống rất phổ biến. Chúng ta xem [H. 7],

có lối tạo hình tương đối thanh thoát, với thành gốm dày hơn loại bình có vòi, miệng rộng, cổ bình to, đế cao, sử dụng một số đường gờ để tạo ra họa tiết trang trí cho sản phẩm. Loại thứ hai là các tạo dáng thanh thoát hơn nhiều [H. 8] tạo phần thân phình to, bóp phần cổ nhỏ, đế bình cao, tạo nên thanh thoát trong kiểu dáng. Bên cạnh đó, sử dụng nhiều hoa văn, họa tiết để trang trí cho sản phẩm, chính vì vậy, giúp cho bề mặt của gốm phong phú và đa dạng hơn.

Hình 7: Bình gốm không có vòi
Ký hiệu ,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 8: Bình gốm không có vòi
Ký hiệu ,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 9: Vò
Ký hiệu BTĐT.CV 784,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 10: Vò,
Ký hiệu BTĐT.CV.1244,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Vò: là loại sản phẩm gốm được tìm thấy nhiều ở các di tích ở Đồng Tháp, chúng ta nhìn Vò ký hiệu BTĐT.CV. 784 [H. 9], đây là loại sản phẩm đạt được hiệu quả của hình khối công năng rất cao. Thành gốm rất mỏng, hình khối tạo hình rất viên mãn, miệng nhỏ, thân to, rất thuận tiện cho việc chứa nước và các thức ăn. Gốm có màu hồng nhạt, kiểu dáng tinh tế chính tỏ quy trình chế tác và sử dụng bàn xoay rất thành thạo, cho nên cho ra một sản phẩm rất tinh tế. Loại vò thứ hai được tìm thấy thường có màu xám, thành gốm dày. Những Vò được lưu trữ tại bảo tàng Đồng Tháp có ký hiệu BTĐT.CV.1244 [H. 10], cho ta thấy thành gốm dày, có sử dụng các loại hoa văn để trang trí.

Chóe: đây là loại gốm dùng trong sinh hoạt và có kiểu dáng tạo hình tương đối thẩm mỹ, kết cấu phần thân và các phần quai tương đối hợp lý và có hiệu quả cao. Xem bình Chóe, mã số BTĐT.CV.1243, cách tạo dáng tương đối có hiệu quả cao. Miệng chóe phù hợp với thân, thành gốm tương đối vừa phải, chân đế kết

nối phần thân cao to độ chuyển tiếp về khối rất thanh thoát. Trên phần thân Chóe có thiết kế em một số phần quay, để tiện cho việc thao tác di chuyển. Kỹ thuật tinh tế, chuẩn mực, nghệ nhân có thể sử dụng bàn xoay để thể hiện, tuy nhiên phần khối và tỉ lệ tương quan phần miệng bình, thân bình và để đạt được sự cân đối hài hoà. So với các thể loại khác, thì Chóe rất ít thấy trong các di chỉ, chính tỏ đây là sản phẩm không phải phổ biến trong đời sống người dân Phù Nam.

Hình 11. Vò, Ký hiệu BTĐT.CV.1243,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp, Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 12. Mảnh cá răng, lưu trữ tại bảo tàng An Giang,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 13. Mảnh cá răng, Mã số: BTĐT.CV. 1152,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp, Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 14. Nắp bình gốm, Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

ARTS

Cà ràng: là loại bếp dùng trong sinh hoạt ở vùng đồng bằng sông Cửu Long ngày nay [H.12]. Đây là một loại bếp rất tiện lợi trong quá trình di chuyển trên thuyền ghe. Bếp cà ràng chịu được gió khi nấu nướng, tạo sự vững chắc khi đặt trên các con thuyền. Các nhà khảo cổ đã tìm thấy rất nhiều mảnh vỡ của cà ràng trong các khi khai quật. Điều này chính tỏ đây là loại đồ gốm phổ biến trong đời sống người dân Phù Nam. Ngày nay, tại các vùng quê vùng Đồng Tháp Mười, U Minh Thượng, U Minh Hạ người dân vẫn sử dụng cà ràng như là dụng cụ thiết yếu trong đời sống nấu ăn của người dân [H. 13].

Nắp dầy bằng gốm: Đây là một sản phẩm có kích thước lớn, có thể là một loại vật dụng dùng che đậy lu, nhưng đến nay chưa tìm thấy các lu có hình dáng và kích thước tương ứng với các nắp dầy bằng gốm. Với đường kính lớn, thành gốm dày, kết hợp các yếu tố hoa văn đơn giản trang trí chạy quanh trên các nắp. Điều này chứng minh rằng, gốm đã xuất hiện hầu hết trong vật dụng đời sống của người dân Phù Nam. Từ những sản phẩm nhỏ, dùng trong đời sống hằng ngày, bên cạnh đó, và các vật dụng khác trong đời sống tinh thần của cư dân bản địa [H. 14].

Phù điêu và tượng bằng gốm: đây là một sản phẩm tương đối đặc trưng của gốm Óc eo, hàng loạt những cổ vật liên quan đến phù điêu gốm được tìm thấy trong các khu mộ táng, với hình dáng khác nhau, biểu hiện tâm trạng cũng khác nhau. Đây có thể là những vật dụng trang trí trong các ngôi đền của giai đoạn Phù Nam. Chúng ta xem Phù điêu Sư tử, mã số BTLS 1750 [H.15], sự tạo hình rất đặc trưng, cách tạo khối và đặc điểm đầu sư tử được khắc họa rất rõ nét được khắc họa rất đặc trưng. Bên cạnh đó, người ta còn tìm thấy những bức Phù điêu liên quan đến các vị thần được thể hiện bằng phù điêu gốm, phù điêu Kirtimukha, lưu trữ tại bảo tàng Lịch sử Thành phố Hồ Chí Minh, mã số BTLS 1751 [H.16], cho thấy, từ bố cục, cách diễn đạt không gian, hình khối tương đối tinh tế.

Hình 15: Phù điêu Sư tử,
Mã số: BTLS 1750,
Lưu trữ tại
Bảo tàng Lịch sử TPHCM,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 16: Kirtimukha,
Mã số: BTLS 1751,
Lưu trữ tại
Bảo tàng Lịch sử TPHCM,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 17: Phù điêu đầu người,
Mã số: BTLS 1752
Lưu trữ tại Bảo tàng
Lịch sử TPHCM,
Ảnh chụp cá nhân

Cùng với đó, bức phù điêu gốm diễn tả đầu người [H. 17]. Sự lồng ghép các nhìn con người và các yếu tố trang trí khác.

Các nghệ nhân bắt đầu có xu hướng kết hợp các loại màu vào trong quá trình chế tác.

Sự xuất hiện thêm màu đen trên phần đầu, màu vàng trên trang phục, điều này cho thấy gốm giai đoạn Phù Nam không chỉ gồm thô mộc mà đã có sử dụng màu men để thể hiện một số tác phẩm. Cùng với đó, hình ảnh các bức phù điêu về đầu tượng người được tìm thấy nhiều trong các di chỉ khai khai quật. Phù điêu [H. 18] cho thấy họ có khả năng tạo khối, đặc điểm, và tâm trạng khác nhau của khuôn mặt.

Các nghệ nhân đã biết tạo hệ thống khối cao, thấp, nét,... âm sâu vào mặt để tạo chi tiết. Đồ gốm Óc eo cho cảm giác thô mộc, những bức phù điêu trên gốm như là những hình ảnh có tính tượng trưng và phục vụ cho tính tâm tinh của đời sống cư dân Phù Nam.

Hình 18 Phù điêu đầu người, Mã số: BTLS, 6111.1724
Lưu trữ tại Bảo tàng Lịch sử TPHCM, Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Tượng gốm: tại di tích Gò Tháp, tỉnh đồng Tháp các nhà khảo cổ học còn tìm kiếm được một số tượng phật bằng gốm và một số đầu tượng bằng gốm. Với kích thước nhỏ. Nghệ nhân Phù Nam đã sử dụng chất liệu gốm để tạo lên các bức tượng để phục vụ cho tính tâm linh và tinh thần Phật giáo. Thông qua bức tượng cho chúng ta thấy niềm tin vào tôn giáo của người dân Phù Nam là rất mạnh. Và họ đã sử dụng tất cả các loại chất liệu của bản địa có tính bền vững để tạo thành những tác phẩm nghệ thuật nhằm thể hiện niềm tin tinh thần của mình.

Hình 19. Đĩa gốm, Mã số: BTĐT.CV.1422,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp, Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 20. Nồi nấu kim loại, Mã số: BTĐT.CV.470,
Lưu trữ tại Bảo tàng, Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Đĩa gốm: Tại di tích Gò Tháp, các nhà nghiên cứu còn tìm thấy một số loại đĩa được chế tác bằng chất liệu gốm. Những chiếc đĩa có màu hồng, với đường kính nhỏ, xung quanh đường tròn của đĩa được tạo gờ cao, chắc nhằm để chứa thức ăn cho thuận tiện. Xem hình [H. 19] cho thấy, cách xử lý các đường gờ cao, tinh tế, sắc xảo, họ đã biết chú ý công năng của đĩa.

Nồi nấu kim loại: một số nồi nấu kim loại được làm bằng gốm được tìm thấy ở các hố khai quật trong vùng đồng bằng sông Cửu Long. Phần nhiều là kích thước rất nhỏ, có thành gốm dày, đa phần có màu nâu và xám. Miệng cốc rộng, kiểu dáng đơn giản, phần nhiều có thể nặng bằng tay, ít sử dụng bàn xoay(?) nên các cốc có hình dạng thô mộc, ít trau chuốt và tròn trịa.

Hoa văn trên đồ gốm: về cơ bản, gốm giai đoạn Phù Nam về cơ bản các nghệ nhân đã xử lý hai loại hoa văn cơ bản: hoa văn nổi trên gốm và hoa văn khắc chìm [H. 21]. Loại hoa văn khắc nổi cho thấy tính độc đáo về phương pháp tạo hình, khả năng xử lý các đường nét gồ lên cao trên thân gốm và tạo hiệu quả thẩm mỹ. Các hoa văn họa tiết vẫn tuân thủ trên cơ sở đối xứng qua trục dọc, ngang và quy về tâm, điều đó cho thấy họ đã biết khai thác các quy thức đồ án quan trọng để tạo hình trên không gian của gốm [H.22]. Bên cạnh đó, “Một số là hình cách điệu như các loại hoa văn sóng nước, răng sói, hoa lá, đa số là đường nét kỹ hà thuần túy. Có thể phân loại hàng trăm mô típ hoa văn thuộc loại này, cho thấy khả năng tạo bố cục và kết hợp các yếu tố hình học đơn giản thành một toàn bộ vui mắt, một khả năng thuần trí tuệ ở những

người thợ làm gốm.” [Võ Sĩ Khải, 2004 tr. 57].

Hình 21. Hoa văn trên gốm,
Lưu trữ tại
Bảo tàng Đồng Tháp,
Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Hình 22. Hoa văn trên gốm,
Lưu trữ tại Bảo tàng Đồng Tháp, Nguồn: Ảnh chụp cá nhân

Kết luận

Các loại gốm của người Phù Nam còn sử dụng để làm các công cụ trong cuộc sống: dụng cụ chài lưới, dọi se chi, bị bằng gốm, nắp đậy các vật dụng, các núm cột,... đều được sản xuất bằng chất liệu gốm có độ nung cao, thành gốm mỏng, màu sắc phong phú. Điều đó có thể nói rằng, gốm đã có mặt khắp đời sống của cư dân Phù Nam. Họ xem gốm như là những công cụ thiết yếu trong đời sống, tạo nên sự đa năng và sáng tạo trong chế tác và tạo hình bằng chất liệu gốm. Điều đó khẳng định rằng, cư dân Phù Nam đã thể hiện trình độ thẩm mỹ và tư duy tạo hình trong việc chế tác các sản phẩm gốm để phục vụ cho nhu cầu của đời sống. Những hiện vật gốm tìm thấy ở khu vực đồng bằng sông Cửu Long là một di sản quý giá của dân tộc, cho thấy đời sống vật chất và những giá trị tinh thần được người Phù Nam vun đắp và tạo dựng một nền tảng vững chắc trong đời sống xã hội.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Võ Sĩ Khải, *Kỷ yếu hội thảo khoa học nhân 60 năm phát hiện văn hóa Óc eo (1944-2004), Văn hóa Óc Eo vương quốc Phù Nam- Văn hóa Óc 1 eo 60 nhìn lại*, Nxb thế giới, 2004, tr 57.
2. Phạm Đức Mạnh, *Kỷ yếu hội thảo khoa học nhân 60 năm phát hiện văn hóa Óc eo (1944-2004), Di sản văn hóa vật thể “tiền Óc Eo” ở Nam Bộ- hiện tượng và bản chất của lịch sử*, 2004, tr.100.
3. Tống Trung Tín, *Kỷ yếu hội thảo khoa học nhân 60 năm phát hiện văn hóa Óc eo (1944-2004), Văn hóa Óc Eo vương quốc Phù Nam- Đóng góp vào việc nghiên cứu văn hóa Nam Bộ*, Nxb thế giới, 2004, tr 206.